

האם נטילת ידיים לתפילה צריכה כלי?

ינון אליה חדאד

קודם שנחל בבירור השאלה הנ"ל, ראוי להזכיר בקיצור אימתי היא חובת נטילה זו, ע"פ דברי מרן בש"ע (סימן צב וסימן רלג):

כאשר ידיו מלוכלכות צריך לרחוץ ידיו. וכאשר הולך בדרך צריך לחזור אחרים לפניו עד פרסה (ע"ב דקות) ולאחריו עד מיל (ח"י דקות), אולם היושב בביתו אינו צריך לחזור אחריהם כי אם עד מיל.

כאשר אין ידיו מלוכלכות אלא רק הסיח דעתו מאז הפעם הראשונה שרחצן, או שחושש שעד שיחזור אחר המים יעבור זמן תפילה, אם יש לו מים מזומנים - ירחץ ידיו במים, ואם לאו - ינקה ידיו בכל מידי דמנקה.

ומעתה נבוא לברר אם צריך כלי כאשר רוחץ ידיו לתפילה.

מקור הדין בגמרא

מקור דין זה בגמרא ברכות (טו.): "אמר רבי יוחנן: הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלימה - יפנה ויטול ידיו ויניח תפלין ויקרא קריאת שמע ויתפלל". ועוד שם: "אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: כל הנפנה ונוטל ידיו ומניח תפלין וקורא ק"ש ומתפלל" וכו'. ומהלשון שנקטה הגמרא "יטול ידיו" וכן "נוטל ידיו" משמע שצריך כלי, שהרי "נטילה" נקראת כך ע"ש הכלי, כמו שכתב הרא"ש בברכות (פרק ט ס"ג כג) שתיקנו ברכת על "נטילת" ידיים ע"ש הכלי ששמו נטלא. וכ"כ בספר **ארחות חיים** (הלכות נט"י ס"י א) וב**כלבו** (ס"י כג) וב**סידור רש"י** (ס"י קב וס"י שפב) וב**מחזור**

ויטרי (סי' סז וסי' סח) ועוד. וכן מצינו להראב"ד בספר תמים דעים (סי' סו) שחילק בין נטילה לרחיצה, שנטילה בכלי היא.

והרשב"א בתשובותיו (ח"א סי' קצא) כתב: "יש לי קצת דמדומי ראייה לחיוב הנטילה בכלי בשחר ממה שאמרו בפרק כל הבשר (חולין קו): וכו'. ועוד אמרו בפרק היה קורא (ברכות טו): אמר רבי יוחנן הנוטל ידיו ומניח תפילין וקורא קרית שמע זו היא קבלת מלכות שמים שלימה. מדקאמר נוטל ידיו ולא קאמר רוחץ ידיו כמו שאמרו: בערב רוחץ פניו ידיו ורגליו. משמע לכאורה שצריך בשחר ליטול ידיו בכלי". עכ"ל. הרי שסובר שהלשון "נוטל" משמעותה שצריך כלי.

אולם בהמשך הגמרא הנ"ל (ברכות טו) גרסינן הכי: "כל הנפנה ונוטל ידיו ומניח תפילין וקורא קריאת שמע ומתפלל - מעלה עליו הכתוב כאלו בנה מזבח והקריב עליו קרבן, דכתיב (תהילים כו, ח): 'ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה'". אמר ליה רבינא לרבא: חזי מר האי צורבא מרבנן דאתא ממערבא ואמר: מי שאין לו מים לרחוץ ידיו, מקנה ידיו בעפר ובצרוור ובקסמית! אמר ליה: שפיר קאמר, מי כתיב 'ארחץ במים'? 'בנקיון' כתיב, כל מידי דמנקי". ע"כ. ולכאורה מלשון "רחיצה" משמע שא"צ כלי (וכמו שכתבנו לעיל בשם הראב"ד). וגם כיוון שטעם נטילה זו משום נקיות הוא, מה לי בכלי מה לי שלא בכלי. ולפ"ז דברי הגמרא סותרים זה לזה!

אכן קיימא לן שסתירת זקנים בניין, ומסתירה זו למדים אנחנו על שני דיני נטילות: נט"י של שחר צריכה כלי, וזה מה שאמר רבי יוחנן: יפנה "ויטול" ידיו, כלומר בכלי. וסתם נטילת ידיים לתפילה אינה צריכה כלי, וזה מה שנלמד מהפסוק "ארחץ בנקיון כפי ואסובבה את מזבחך ה'". וכן מתבאר חילוק זה מדברי הרשב"א בתשובה הנ"ל, שלגבי נטילה של שחר כתב שצריך כלי והוכיח כן מהלשון "נוטל" וכמבואר לעיל, ובאותו סימן כתב: "אי משום תפילה וקרית שמע - די ברחיצה או

1 אמנם, הסתירה שבין לשון נטילה ללשון רחיצה אינה קשה כל כך, כי באמת מצאנו בכמה מקומות שנקראה נטילה בכלי בשם רחיצה וכן להיפך. לדוגמא במסכת שבת (קט). נאמר לגבי נט"י של שחר: "תניא, רבי נתן אומר: בת חורין היא זו (ופירש רש"י: הרוח השורה על הידים לפני נטילה), ומקפדת עד שירחוץ ידיו שלש פעמים". ע"כ. ולדעת חלק מן הראשונים צריך כלי לזה, וכן פסק מרן בשו"ע (סי' ד סע' ב). ועוד מצינו בעירובין (זו): "ארבעה דברים פטרו במחנה: מביאין עצים מכל מקום, ופטורין מרחיצת ידיים ומדמאי, ומלערב". ע"כ. ומדובר כאן בנט"י שקודם סעודה, כמבואר בגמרא, והיא בודאי צריכה כלי, כמו שכתבו הראשונים וכן נפסק בשו"ע (סי' קנט סע' א). ומאידך מצינו בגיטין (טו): "הנוטל ידו אחת בנטילה ואחת בשטיפה - ידיו טהורות". ע"כ. ומשמע שנטילה היא שם כולל לרחיצה ולנטילה מכלי. ועוד, שיש ראשונים הסוברים שאף נטילה של שחר אינה צריכה כלי, וכגון הרא"ש (שם), ועיין בב"י (סי' ד סע' ז) שהביא עוד ראשונים הסוברים כן, וע"כ שמפרשים לשון נוטל לרחיצה. מ"מ, לדעת הרשב"א ורעמייה ישנה לסתירה זו.

בנקיון עפר וצוררות. וכדאמרינן: מידי 'ארחץ במים' כתיב? 'בנקיון' כתיב, בכל דבר דמנקה". עכ"ל. וכן כתב עוד בסימן תקצה².

דעת הרמב"ם

והנה בדברי הרמב"ם מצאנו סתירה דומה, שבהלכות תפילה (פרק ד הלכה ב) כתב: "רוחץ ידיו במים עד הפרק ואחר כך יתפלל. היה מהלך בדרך והגיע זמן תפלה וכו' ורוחץ ואחר כך יתפלל". ובהלכות ק"ש (פרק ג הלכה א) כתב: "הקורא קריית שמע - רוחץ ידיו במים קודם שיקרא". ומשמע לכאורה שדי ברחיצה בעלמא. אכן בהלכות ברכות (פרק ו הלכה ב) כתב: "כל הנוטל ידיו - בין לאכילה בין לקריית שמע בין לתפלה - מברך בתחלה אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת ידיים". ושם (בהלכה ו) כתב: "כל הנוטל ידיו צריך להזהר בארבעה דברים וכו' ובכלי שיהיו המים שנוטלין בהן בכלי". ומדכייל (בהלכה ב) לנטילה לאכילה ולתפילה יחדיו, וכתב (בהלכה ו) שכל הנוטל ידיו צריך להיזהר בכלי - משמע שאף לתפילה בעינן כלי. ואכן בספר אור לציון (חלק ב עמ' כא) כתב על פי זה שלרמב"ם צריך כלי לנט"י של תפילה. וכן הביין בדעת הרמב"ם בספר ערוך השלחן (סי' ד טע' ט) ובספר פניני הלכה (תפילה פרק ה הערה ו). ולא זכרו כל האחרונים הללו לדברי הרמב"ם בהלכות תפילה וק"ש.

אמנם הרדב"ז (חלק ד סי' רצג) כתב על דברי הרמב"ם הללו כך: "ומה שכתב הרב, פ"ו מהלכות ברכות, כל הנוטל ידיו בין לאכילה בין לקריאת שמע בין לתפלה מברך תחלה אקב"ו על נטילת ידיים, ומשמע שעל התפלה וק"ש מברך על נטילת ידיים - התם בק"ש ותפלה של שחרית איירי. תדע שהרי בק"ש ותפלה לא הזכיר נטילה אלא לשון רחיצה". עכ"ל. ומוכח דסבירא ליה שלדעת הרמב"ם בנט"י של תפילה וק"ש די ברחיצה בעלמא³. והרי זה כדברי הרשב"א הנ"ל בביאור הגמרא.

2 ועדיין קצת קשה, דמלשון הגמרא משמע שעוסקת כל הזמן באותה נטילה! ויש לומר שאכן לתפלה בעלמא די ברחיצה, אלא שרבי יוחנן, כיוון שעסק במי שקם משנתו - נקט לשון "נוטל" (דהיינו בכלי) וממילא ידיו נקיות והריהו בכלל "ארחץ בנקיון כפי". חו כוונת הרשב"א. ודו"ק.

3 ואלמלא דברי הרדב"ז היה נראה ברכות כיוון שעוסק בנט"י לאכילה והיא צריכה כלי, והוצרך לכלול כפשוטו שדי ברחיצה בעלמא. ובהלכות ברכות כיוון שעוסק בנט"י לאכילה והיא צריכה כלי, והוצרך לכלול נט"י לתפלה וק"ש יחד איתה כתב לשון "נוטל". וכן ברכת "על נטילת ידיים" כיוון שנתקנה לאכילה בלשון הזו, דלאכילה ודאי בעינן כלי, נתקנה אף לתפלה וק"ש בלשון הזו. (וכן כתב הרא"ש בהדיא (ברכות פ"ט סי' כג) לגבי הברכה). ומ"ש הרמב"ם בהלכה ו' "כל הנוטל ידיו צריך להזהר וכו' בכלי" לא קאי אלא על נט"י לאכילה. והיתרון בתיירי זה, שמאחר וכתב הרמב"ם (בהלכה ב) "כל הנוטל ידיו וכו' בין לק"ש בין לתפלה"

דעת שאר ראשונים

נמצאנו למידים שלדעת הרמב"ם והרשב"א והרדב"ז, אין צריך כלי לנט"י לתפילה. וכן מצאנו להרא"ש (ברכות פ"ט ס"י כג) שכתב: "וראוי היה לברך על נקיות ידים (על נט"י שקודם ק"ש ותפילה), אלא על שם שתיקנו בנטילת ידים לאכילה לברך ענט"י לפי שצריך ליטול מן הכלי, והכלי שמו נטלא בלשון הגמרא - לכך תיקנו נמי לברך על נטילת ידים." ע"כ. ומוכח מדבריו שלתפילה א"צ כלי⁴. וכן הריטב"א בחידושו לברכות (דף ס:) כתב: "נראה מכאן דאפילו על נט"י דתפילה מברך עליהן כך, ולא על רחיצת, אע"פ שאינן צריכין כלי". עכ"ל. והר"ן על הרי"ף בחולין (דף לו: בדפי הרי"ף) כתב: "לפיכך אנו נוהגין לברך על נט"י בשחרית לתפלה אע"פ שאינן טעונות כלי". ע"כ. וכ"כ הרשב"ץ במאמר חמץ שלו, דלתפילה די ברחיצה וא"צ כלי. ודעת המרדכי ברכות (ס"י קצב) שאפי' נט"י של שחר אינה צריכה כלי. ויש ללמוד מזה בכ"ש לנט"י של שאר תפילות.

ובספר התשב"ץ (ס"י רפה) כתב: "ואומר (מהר"ם מרוטנבורג) שאין צריך ליטול ידיו מרביעית כי אם לאכילה, לפי שתפלה אם אין לו מים יכול לקנח ידיו באבן או בצרור, כדכתיב 'ארחץ בנקיון כפי', כל מידי דמנקה". ע"כ. והובאו דברים אלו בספר ארחות חיים (הלכות נט"י אות א) ובספר הכלבו (ס"י כג), והביאם מרן בב"י (ס"י ד) ופסקם להלכה בשו"ע (שם סע' ו). ומסתמא כי היכי דרביעית אין צריך, כיוון שטעם נטילה זו הוא נקיון - הוא הדין נמי דכלי אין צריך, דמאי שנא. וכ"ש לפי מה שכתב הראב"ד בספר תמים דעים (ס"י סח), שרק במקום שצריך רביעית צריך כלי, שא"א שלא יישפכו מן המים לאיבוד אא"כ יבואו מכלי. הא במקום שא"צ רביעית א"צ כלי (וע"ע חולין קז). אמר רבא: כלי שאין בו רביעית, אין נוטלין ממנו לידים).

מי מצריך כלי?

וכמעט שלא מצאתי ראשונים שיצריכו בפירוש כלי לנט"י לתפילה, מלבד מה שכתב רבנו המאירי בחיבורו בית יד (סוף החלק הששי), וזו לשונו: "נטילה מן הכלי יש מי שמפרשה דוקא לסעודה, אבל לתפלה א"צ כלי. ויש מי שמפרשה בכל נטילת חובה, ורמו לדבר - שהרי בשחרית אנו מברכים בלשון נטילה, ופירשו רבים

ולא חילק בין התפלות, דוחק לומר דאיירי דוקא בתפלת השחר.

4 ועיין להרב ערוך השלחן (ס"ד ד' סע' ט) שכתב שעיקר התקנה הייתה שנט"י לתפלה תהיה שווה בכל לנט"י לסעודה ושכן משמע מדברי הרמב"ם והרא"ש. ולכאורה ע"פ מה שכתבנו עד כה דבריו אינם מובנים. רצ"ע.

שנקראת כן ע"ש הכלי הנקרא 'נטלא', כמו שאמרו (הולין קז). נטלא בת רביעתא. אלא שיש מפרשים לשון נטילה ע"ש הגבהת הידיים, והוא שצריך בכל הנטילות להגביה את ידיו, וכן נראה לי. ולא עוד, אלא שאני אומר שלא נקרא הכלי נטלא אלא ע"ש הנטילה". עכ"ל. הרי שיש מי שסובר שאף לתפילה צריך כלי. ולא פירש המאירי מה דעתו, אולם ממה שכתב "אלא יש מפרשים" והסכים עמם - משמע שדעתו כמאן דאמר שא"צ כלי. ויש לשאול לדעת הסוברים שצריך כלי: כיוון שטעם נטילה זו אינו אלא משום נקיות כמבואר בגמרא, לשם מה צריך כלי? וי"ל שלא רצו לחלק בנטילות, בדומה למה שכתב הרא"ש לגבי הברכה.

ואף כי מצינו לכמה ראשונים שכללו בחדא מחתא לנט"י לאכילה ולנט"י לתפילה, הלא המה הרא"ה בבדק הבית (בית ששי שער חמישי) והארחות חיים (הלכות נט"י אות י) והאבודרהם (עמ' מו בהוצאה החדשה) והמהרי"ל בתשובותיו (סי' קנד), ע"ש, ולכאורה יש להוכיח מזה שסוברים שדיני הנטילות הללו שווים הם - באמת אין מזה שום הוכחה, כי הרואה יראה שכוונתם הייתה להשוות ביניהם לעניינים אחרים, כגון שצריך נטילה אפילו ידיו נקיות (ארחות חיים), או לעניין הברכה (רא"ה ומהרי"ל)⁵, או לעצם זה ששניהם טעונים נטילה (אבודרהם). ולא מצאתי שום ראשון שכתב בפירוש להצריך כלי לנט"י של תפילה מלבד אותה דעה שהזכיר המאירי.

דעת השו"ע והמסקנה

ובשו"ע (סי' ד סע' ו) כתב דאין צריך רביעית לנט"י לתפילה. ומשמע מזה שאף כלי אין צריך, כמו שביארנו לעיל. וכן בסימן צב (סע' ד) כתב בענין נט"י לתפילה: "צריך לרחוץ ידיו במים". ומשמע רחיצה בעלמא. ואף שבסימן רלג (סעיף ב) כתב: "אם יש לו מים צריך ליטול ידיו כדי להתפלל" - י"ל דלאו דווקא, וכוונתו לרחיצה, כמו שכתב בסימן צב. ומה שכתב "יטול" - נמשך בזה אחר לשון הטור (שם), שהעתיק דברי רב עמרם גאון בסידורו (סדר תפלת מנחה), ורב עמרם גופיה העתיק לשון הגמרא (ברכות טו). שדברה בלשון "נוטל" וביארנוה לעיל.

מסקנא דמלתא שאין צריך כלי לנט"י לתפילה, כמו שכתבו רוב הראשונים, וכן משמע דעת השו"ע, וכן פסקו הלבוש (סי' ד סע' ז), הגאון רבינו זלמן בשו"ע שלו (מהדורה תניינא סי' ד סע' א), הגר"ח נאה בספר קצות השלחן (סי' יב) והגאון ר' משה

5 ואין להוכיח מחיוב הברכה את הצורך בכלי, שהרי להרא"ש (הני"ל בפסקא הקודמת) נט"י של שחר טעונה ברכת "על נט"י" אע"פ שאינה טעונה כלי.

לוי (בקובץ אור תורה תמוז תשס"ט סי' קד). ומ"מ המחמיר ליטול מכלי לעשות כדעת האחרונים הסוברים כן, תבוא עליו ברכה.

חידושים בגמרא

בלמדי נושא זה נתחדשו לי כמה חידושים בגמרא ואמרתיו להציגם כאן:

אמר ליה רבא: לא סבר לה מר כאילו טבל? דכתיב 'ארחץ בנקיון', ולא כתב 'ארחץ כפי'. נראה דהכי קדריש לה רבא: ארחץ - בנקיון כפי, כלומר: ע"י נקיון כפי חשוב אני כאלו רחצתי, ורחיצה משמע כל הגוף, כדכתב רש"י.

מי כתיב 'ארחץ במים'? 'בנקיון' כתיב, כל מידי דמנקי. לכאורה לפי זה הוה ליה למימר: ארחץ 'במנקה'! וי"ל שכוונת רבא כך היא: ארחץ "בנקיון" - כלומר בשביל נקיון, כדי שאהיה נקי (וכמו שמצינו בדניאל נ, יב) "וְאֲנִי בְּדַבְרֵיךָ" ופירש רש"י והמצודות ע"פ הגמ' ביומא [עו.] בשביל דברייך, בעבור דברייך. וממילא אפשר בכל מידי דמנקה (ודברי תורה כפטיש יפוצץ סלע ונדרשים בכמה אופנים).

מקנח ידיו בעפר ובצרור ובקסמית. נראה שבדווקא נאמרו בסדר זה: העפר מנקה באופן היותר טוב, משום שחודר לחורים ולסדקים שבידיים ומסיר כל טינוף ומלמולי זיעה. צרור, שהוא גוש עפר, מנקה טוב אך לא כמו עפר, משום היותו גוש. וקסמית, שהוא קיסם, כדפירש"י (או קורה, לפי הרמב"ם פרק ד מהלכות תפילה הלכה ב) - מנקה באופן הפחות טוב.

רב חסדא לייט אמאן דמהדרר אמיא בעידן צלותא, והני מילי לקריאת שמע, אבל לתפלה מהדרר. לכאורה סותר מיניה וביה, דכיוון דצלותא פירושה תפילה, ואמרינן דרב חסדא לייט אמאן דמהדרר אמיא בעידנה, מאי "אבל לתפלה מהדרר"? וכן הקשו תלמידי רבנו יונה, וגרסו באופן אחר, ע"ש. ויש ליישב ע"פ דברי התוספות בשבת (יא. ד"ה כגון רשב"י וחבריו), שפירשו "צלויי" היינו ק"ש, ותירצו על פי זה קושיא אחרת, ע"ש. וה"ע י"ל בנידון דידן. שוב מצאתי להגרע"י שליט"א בספר מאור ישראל (ברכות שם) שתירץ כן.

שם. בטעם החילוק שבין ק"ש לתפילה יש לפרש ע"פ מה שכתב רש"י לקמן (כה). שבתפילה הוא כמדובר לפני המלך, משא"כ ק"ש. ומטעם זה לתפילה דווקא צריך לרחוץ ידיו. והסמ"ג (עשין יח) אכן כתב חילוק זה. אולם רש"י עצמו פירש, דק"ש כיוון שזמנה קבוע - יש לחשוש שיעבור הזמן, אבל לתפילה, דכל היום זמנה - צריך למהדר אמיא. ונראה דלא רצה לפרש כסמ"ג (אע"פ שסובר חילוק זה) משום לשון הגמרא: "רב חסדא לייט אמאן דמהדר אמיא בעידן צלותא", משמע דמה דקפדינן אמאן דמהדר - משום דהוא בעידן צלותא, דהיינו ק"ש, וחיישינן שמא יעבור הזמן, ואם כסמ"ג הו"ל למימר "אמאן דמהדר אמיא לצלותא". וכן דייק לשון רש"י: "לקריאת שמע - בעידנא דק"ש".

